

بازشناسی مسیر هجرت امام رضا (ع) در ایران بر اساس آثار و اماکن تاریخی^۱

فرهاد نظری

پژوهشگر دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران‌شهر.

Fnazari54@gmail.com

ذات‌الله نیک‌زاد

عضو پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

zatnikzad@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۱/۲۱

تاریخ پذیرش: ۹۲/۳/۲۵

چکیده

امام رضا^(ع) در سال ۳۰۰ق با تهدید مأمون برای پذیرفتن ولایتعهدی، مدینه را به مقصد مرو ترک کرد. طرق گوناگونی این دو شهر را به هم متصل می‌ساخته است. از این رو در این که ایشان از چه راهی به مرو رفته تردید وجود دارد. بنا بر روایات و اخبار - که در آنها اختلاف و تناقض هست - چندین مسیر برای هجرت می‌توان ترسیم کرد. برای اینکه مسیر واقعی هجرت آن جناب را بشناسیم می‌باید بر منابع دیگری تکیه کرد. این منابع، آثار و اماکن و کتیبه‌های تاریخی‌ای است که نام و ماهیت آنها با هجرت امام رضا^(ع) پیوند خورده و عمدتاً قدمگاه، مسجد، مشهد، و مزار است. آثار مورد نظر بیش‌تر در خاک یزد و در کنار راه تاریخی فارس به خراسان قرار دارد و کهن‌ترین آنها از سده ششم هجری به جا مانده است.

در این پژوهش علاوه بر استناد به روایت و خبرهای مربوط به سفر امام رضا^(ع)، آثار و اماکن تاریخی را به یاری طلبیده ایم. برای ما این آثار و بناها و کتیبه‌های شان - که کم هم نیستند - در حکم محک برای تمییز اخبار درست و نادرست بوده است و از تطبیق آثار و اخبار در صدد شناسایی مسیر واقعی هجرت امام رضا^(ع) برآمده ایم.

واژه‌های کلیدی

امام رضا^(ع)، راه تاریخی، مسیر هجرت امام رضا (ع)، آثار تاریخی.

۱. در تألیف این مقاله از طرح پژوهشی «مستندسازی آثار تاریخی راه امام رضا در استان یزد» که در اداره کل میراث فرهنگی استان یزد به سال ۱۳۸۹ به انجام رسیده، استفاده شده است.

از هجرت تاریخی امام رضا^(ع) بیش از دوازده قرن می‌گذرد و هنوز مسیر واقعی سفر ایشان به طور قطع روشن نیست. درباره مسیر هجرت از مدینه تا بصره در آغاز راه و نیشابور تا مرو در انتهای آن، اختلاف نظر وجود ندارد. از بصره تا نیشابور راه‌های متعددی را می‌توان فرض کرد و بر سر اینکه آن جناب چه راهی را پیموده اتفاق نظر نیست.

این بخش از مسیر هجرت را از چند راه می‌توان بازشناخت. به استناد نوشته‌های تاریخی مانند تاریخ‌نامه‌ها و کتاب‌های جغرافیا (مسالک) می‌توان به کلیت مسیر پی برد، اما از آنجا که مسیرهای متعددی برای هجرت برشمرده اند، تکیه بر این متون به تنهایی راهگشا نیست. بلکه می‌باید بر علائم دیگر (شامل آثار و اماکن) - که گاهی متقن‌تر از متون اند - تکیه کرد و نواقص و ابهامات و تعارض‌های متون را بر طرف ساخت. استناد به نوشته‌های تاریخی به این سبب کافی نیست که بسیاری از مطالب پی‌درپی در آنها نقل شده و بیش‌تر نویسندگان این منابع صحت و سقم مطالب را بررسی نکرده اند. ناگزیر ما در این مقاله از روش مثلث‌بندی سود برده ایم. بدین طریق که از یک سو و در حد امکان اعتبار منابع را سنجیده و صحت مطالب‌شان را در قیاس با یکدیگر بررسی کرده و از سوی دیگر آثار و اماکن تاریخی را به گواهی طلبیده ایم.

مسیر واقعی هجرت مملو از آثار و اماکن تاریخی است که بر کهنگی این راه دلالت می‌کند اما فقط معدودی از آنها به هجرت امام رضا^(ع) ارتباط دارد. این آثار عبارت اند از قدمگاه‌ها، مزارها، مساجد و محراب‌ها، و کتیبه‌ها و بیش‌تر آنها در استان یزد قرار دارد و قدمت کهن‌ترین آنها حداکثر به سده پنجم هجری می‌رسد. از وجود این آثار دو مطلب استنباط می‌شود. نخست آن که در این دوره سلسله‌ای شیعه در این خطه برآمده است. برای بررسی این موضوع به وجود صلوات کبیره در اکثر محراب‌های سنگی

آثار سده ششم هجری استناد می‌کنیم. دیگر آن که قدمت بیش‌تر آثار کهن مربوط به هجرت امام رضا^(ع) به همین سده بازمی‌گردد. این آثار به طور عمده ساخته امرای آل کاکویه اند. آنان سلسله‌ای از امرای دیلمی‌نژاد بودند که در آغاز سده پنجم هجری تحت حمایت آل بویه شاخه ری درآمدند. شاخه‌ای از آنها در ۴۴۳ق در یزد به امارت رسیدند و حکومت‌شان یک سده پایدار بود (سجادی، ۱۳۶۸: ۱۰۷-۱۰۸). دودمان آل کاکویه در آبادانی خطه یزد کوشیدند. افزون بر این می‌توان به نکته‌ای دیگر اشاره کرد و آن این که اگر اثری کهن‌تر از سده پنجم هجری در مسیر حرکت امام رضا^(ع) نداریم آن را می‌توان ناشی از تفاوت مذهب حکام پیشین دانست.

۱. مسیر هجرت امام رضا (ع) بر اساس منابع تاریخی

امام رضا^(ع) به جبر و تهدید مأمون برای پذیرفتن ولایت - عهدی در ۲۰۰ق مدینه را به قصد خراسان ترک کرد. مأمون رجاء بن ابی‌ضحاک را مأمور کرد تا امام رضا^(ع) را از صفحات جنوبی ایران از بصره به مرو برساند^(۱) (مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۴۴۱؛ ابن واضح یعقوبی، ۱۳۵۶، ج ۲: ۴۶۵). مسیر هجرت امام به ترتیبی تعیین شده بود که ایشان به شهرهای شیعی جبال یعنی قم و ری وارد نشود.^۲ سبب این تصمیم آن بود که مأمون می‌هراسید پیروان ایشان به حمایت و همراهی وی قیام کنند و عبور از صفحات جنوبی و مرکزی ایران مقصود مأمون را تأمین می‌کرد (کاویانیان، ۱۳۵۴: ۲۰). اصطخری جغرافی‌دان سده چهارم در مسالک و ممالک نوشته است که شهرهای جنوبی ایران سنی‌مذهب اند و اغلب مردم فارس نیز هنوز بر کیش قدیم خود (کیش پیش از اسلام) باقی اند^(۳) (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۲۱). مسعودی مورخ و جغرافی‌دان سده چهارم هجری در کتاب دیگر می‌نویسد مأمون برای ولایت‌عهدی علی بن موسی‌الرضا بیعت گرفت. این کار سبب برآشفتن هاشمیان

در بغداد شد و بر «مردم بغداد عموماً و هاشمیان خصوصاً، ناگوار بود که مُلکشان به فرزندان ابوطالب انتقال یابد» (مسعودی، ۱۳۸۱: ۳۳۳). از این رو امام رضا^(ع) با مأموران مأمون از راه بصره و اهواز و شیراز و صفحات مرکزی - البته به نحوی که از کوفه و قم و ری نگذرد - به خراسان آمد. موکب ایشان در تمام مسیر حرکت با تشریفات فوق‌العاده حرکت می‌کرد و مورد احترام عموم بود تا وارد شهر نیشابور - که بزرگ‌ترین شهر خراسان بود - شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲، ج ۲: ۷۴۰) و از آنجا راه مرو در پیش گرفت. تا اینجا این مطلب مهم دربارهٔ مسیر حرکت امام رضا^(ع) معلوم می‌شود که بخش اعظم مسیر از صفحات جنوبی و مرکزی ایران می‌گذشت. بنابراین بر اساس اسناد و شواهد، مختصات مسیر و منازل آن را در ولایات جنوبی و مرکزی ایران باید جست.

از میان روایات و اخباری که دربارهٔ سفر امام رضا^(ع) در دست است به نام مکان‌هایی برمی‌خوریم که ما را در رساندن به مقصود یاری می‌کند. روایت معروف طلب نیشکر در سوق‌اهواز (اهواز کنونی) یکی از آنها است. این روایت در *عیون اخبارالرضا* نقل شده و مؤید آن است که امام از بصره به اهواز آمده است.^۴ از این رو به آن دسته از روایات و اخباری که گفته اند امام رضا در مسیر هجرت به کوفه و بغداد رفته باید به دیدهٔ تردید نگریست.

در شوشتر، بناها و نقاطی هست که به نوعی به سفر امام رضا^(ع) پیوند خورده است. از آن‌جمله امامزاده و مسجد جامع شوشتر است که می‌گویند آن حضرت در این مسجد نماز گزارده است. البته این موضوع سند محکم تاریخی ندارد و در این که امام رضا^(ع) به شوشتر وارد شده یا خیر؟ مقصد و منزل بعدی تعیین‌کننده است. میرعبداللطیف‌خان شوشتری مؤلف *تحفه العالم* ورود امام رضا^(ع) به شوشتر را با تردید مطرح کرده و از فحوای کلام‌اش چنین فهمیده می‌شود که دربارهٔ ورود آن حضرت

به شوشتر اطمینان ندارد و از نظر او «نماز گزاردن آن حضرت در آن مسجد شهرتی بی‌اصل است، چه بنای آن مسجد به نحوی که ذکر آن می‌آید بعد از وفات آن حضرت بوده» است (شوشتری، ۱۳۶۳: ۷۱).^۵ این موضوع خود به نوعی مؤید آن است که مسیر امام از اهواز به ارجان محتمل‌تر است. وانگهی رفتن امام به شوشتر راه را طولانی‌تر می‌کند، اگرچه این علت کافی برای نرفتن امام به شوشتر نیست. ماجرای پل ابریق^۶ ما را در تأیید مطلب بالا یاری می‌کند و سفر امام رضا^(ع) از اهواز به ارجان به طور مستقیم را قطعی می‌نماید. ابریق بین ایزج و رامهرمز قرار داشته است.

تا اینجا بر اساس چند خبر معلوم شد که امام رضا^(ع) به اهواز رفته، از آنجا با گذر از پل ابریق به جای دیگری رفته که به نظر ما ارجان بوده است. بنای ما بر این نیست که به استناد یک سند، حکم قطعی صادر کنیم. اما در سطرهای بعدی با استناد به آثار و اماکن تاریخی، در صحت و سقم این روایات تحقیق خواهیم کرد. از اینجا تا نیشابور روایت و خبری در دست نداریم که بر اساس آن منزل‌های بعدی مسیر را بتوان مشخص کرد. در تاریخ نیشابور آمده که آن حضرت در ۲۰۰ق به نیشابور وارد شد (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۰۸). حدیث *سلسله الذهب*^۷ که به تواتر در منابع حدیث نقل شده، مربوط به روزهای گذر ایشان از نیشابور بوده است.

مسئله این است که از ارجان تا نیشابور راه‌های متعددی بوده و هر یک از آنها را برای هجرت امام می‌توان مفروض دانست. آن دسته از اقوال تاریخی که بر مسیر هجرت امام از صفحات جنوبی اتفاق نظر دارند در این نکته مشترک اند که آن حضرت پس از ارجان و اصطخر به ابرقو آمده است. از این نقطه به بعد اخبار تاریخی راه‌های متعددی را برشمرده که امهات آن یکی راه یزد و رباطات است و دیگری راه اصفهان و قم و ری و دامغان و در

نهایت خراسان.

نخستین جایی که مکانی به امام رضا^(ع) منتسب شده در شهر ارجان واقع است. در ارجان مسجدی قدیمی وجود داشته که معروف است که امام رضا^(ع) در آن نماز کرده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۴۹۰). مسجد ارجان اکنون در میان خرابه‌های شهر قدیم ارجان در نزدیک بهبهان کنونی قرار دارد. قدمت بنای مسجد به سال‌های ۷۵-۹۵ ق می- رسد. در آن زمان الحکم بن حجیمی حاکم ارجان بود و بنای مسجد به او نسبت داده می‌شود. این حاکم را حجاج بن یوسف گمارده بود. محراب آن کتیبه‌ای سنگی حاوی آیات قرآن و تاریخ بنا به خط کوفی داشته است (گاویه، ۱۳۵۹: ۴۵).

از ارجان تا ابرکوه راهی طولانی است و از شهرهایی مانند شیراز می‌گذرد. این که حضرت رضا^(ع) به شیراز وارد شده است روشن نیست و گواهی برای اثبات آن در دست نیست. در منابع تاریخی سخنی در این باره به میان نیامده است و آثاری اعم از قدمگاه و مسجدی که به سفر آن جناب مرتبط باشد در شیراز یافت نمی‌شود. دور نیست بگوئیم امام رضا^(ع) از راه باستانی اهواز به پاسارگاد رفته باشد. این راه از ارجان گذشته و به جلگه مرو دشت می- پیوندد. ادامه این مسیر، راهی است که به «راه خراسان» شهرت دارد و به ابرکوه (ابرقو) می‌پیوندد. وجود این راه و نام آن این فرض را تقویت می‌کند که آن امام از این راه رفته باشد. نکته دیگر در تأیید این مبحث این که در ابرقو قدمگاهی منسوب به ایشان وجود دارد.

۲. ۲. مسجد بیرون ابرکوه: در بیرون شهر قدیم ابرکوه مسجدی هست که نام‌اش را از موقعیت‌اش گرفته است. (تصویر ۱) این مسجد که به قدمگاه امام رضا^(ع) مشهور است گنبدخانه‌ای کهن و صحن و دو ایوان دارد. بر سردر مسجد کتیبه‌ای از قرن نهم هجری نصب است. این کتیبه که از جنس کاشی معرق است به نزول اجلال امام رضا^(ع) اشاره دارد: (تصویر ۲)

در شناختن راه، اخبار و روایات - که با تعدد و تفرقه آراء همراه است - بیش از این یاری نمی‌کند. آنچه از این پس تعیین‌کننده است آثار و اماکن تاریخی است. خوشبختانه با آثاری از سده ششم هجری و پس از آن مواجه ایم که به طور مستقیم به هجرت امام رضا^(ع) در این راه اشاره کرده - اند و امتداد مسیر هجرت را روشن می‌سازند.

۲. جستجوی مسیر هجرت بر اساس آثار و بناهای تاریخی

چنان‌که گفتیم تعیین مسیر حقیقی هجرت امام رضا^(ع) با صعوبت همراه است. یکی از این دشواری‌ها کمبود منابع نزدیک به زمان هجرت آن امام و دیگر تعدد و تنوع آراء است؛ به حدی که بر اساس آنها چندین مسیر متفاوت برای هجرت می‌توان ترسیم کرد. اگر آثار و اماکن تاریخی را به عنوان دسته‌ای از منابع در کنار اخبار بپذیریم می‌توان بر اساس آنها مسیر حقیقی هجرت را باز شناخت. هر قدر تعداد این آثار و اماکن بیشتر باشد از دشواری‌ها و ابهامات کاسته می‌شود و اگر این آثار در نسبتی مشخص از یکدیگر - گاه هم‌سو با فرضیه ما باشد - قرار گرفته باشند بهتر می‌توان به نتیجه‌ای قابل اعتماد رسید.

آنچه ما را مصمم می‌کند که پژوهش حاضر را بر اساس این آثار و اماکن استوار سازیم، دیرینگی و اصالت آنها است. آثار مورد نظر بناهایی (اعم از مسجد و قدمگاه و مشهد) است که اغلب سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌هایی در آنها وجود دارد. توأم شدن بناهای مرتبط و کتیبه‌های آنها که به هجرت امام اشاره کرده اند آنها را به مثابه اسنادی موجه و مؤکد برای این تحقیق معرفی می‌کند. یکایک این آثار را با توجه به وجه اسنادی آنها بررسی می‌کنیم. ترتیب معرفی و بررسی آثار بر اساس موقع آنها در مسیر است:

۲. ۱. مسجد ارجان: در محدوده جغرافیایی امروز ایران،

[...] بر در مسجد تبرک نمود که منزل امام معصوم علی بن موسی الرضا علیه السلم منار که از اشعار اسلام است ساخت و [...] (افشار، ۱۳۷۴، ج ۱: ۳۵۸).

چنانکه گفته شد این مسجد گنبدخانه‌ای کهن دارد. بر اساس پژوهش‌های مهرداد شکوهی ساختمان گنبدخانه به پیش از اسلام می‌رسد و به نظر وی این بنا در اصل آتشکده‌ای ساسانی بوده که پس از ورود اسلام به مسجد تبدیل شده است (شکوهی، ۱۳۶۷: ۶۰). لذا می‌توان تصور کرد که این مسجد هنگام ورود امام به این ناحیه وجود داشته است و این موضوع احتمال نماز خواندن ایشان در این مکان را قوی‌تر می‌کند.

۲. ۳. قدمگاه ده شیر: ده شیر منزل بعدی پس از ابرکوه است. در این ده و بر سر راه قدیم، قدمگاهی به نام امام رضا^(ع) وجود دارد. قدمگاه ده شیر بنایی کوچک و گلین بود. اکنون ساختمانی جدید بر جای آن ساخته اند. به نقل از یادگارهای یزد تخته‌سنگی منقوش و محکوک در آن نصب بوده که آن را ربوده اند و دو برآمدگی نیم‌کره مانند بر سنگ بوده که شباهت به سنگ‌های قرن ششم داشته است (افشار، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۸۲).

۲. ۴. قدمگاه توران‌پشت: روستای توران‌پشت منزل بعدی است و مسجد قدمگاهی منسوب به امام رضا^(ع) دارد. توران‌پشت در امتداد راه تاریخی ابرکوه به کته (به احتمال در نزدیک یزد) است. در میانه راه، شاخه‌ای از آن منشعب می‌شود و به توران‌پشت می‌رسد. در این قریه کهن آثار تاریخی قابل توجهی چون آرامگاه شیخ جنید و گورستانی از قرن چهارم و پنجم هجری وجود دارد. قدمگاه مورد نظر ما بنایی است معمولی و مسجدمانند؛ در محراب‌اش سنگی حجاری شده با خط ثلث نصب شده است که قدمت زیادی ندارد. در گالری فریر^۱ واشنگتن سنگی به تاریخ ۵۴۹ق موجود است. این سنگ به دستور الجنید بن عمار بن العلاء، حاکم توران پشت حجاری شده است و متن آن

نشان می‌دهد که مسجدی معروف به مشهد علی بن موسی الرضا بنا کرده است (قوچانی، ۱۳۸۳: ۳۶). متن کتیبه چنین است:

«امر بعمارة/ هذا المسجد المعروف/ بمشهد علی بن موسی/ الرضی (کذا) علیها السلام/ العبد المذنب الفقیر/ إلى رحمة الله تعالی/ الجنید بن عمار بن العلاء/ فی سنة تسع و اربعین و خمس مائه عمل احمد بن محمد بن احمد آسنگ» (قوچانی، همان: ۳۸-۳۹). (تصویر ۳ و ۴)

۲. ۵. قدمگاه فراشاه: در امتداد راه بنای تاریخی و مهم قدمگاه فراشاه قرار دارد. (تصویر ۵) قدمگاه گنبدخانه‌ای است به انضمام دو شبستان و سردر و چند اتاق جنبی. (تصویر ۶) در گنبدخانه کتیبه‌ای به خط کوفی از قرن ششم هجری وجود دارد، و نیز سنگ‌نوشته تاریخ‌داری در محراب قرار دارد.^۹ این بنا به استناد متن سنگ‌نوشته‌اش «مشهد علی بن موسی الرضا علیهما السلام» نامیده شده و به سال ۵۱۲ق بنا شده است (افشار ۱۳۷۴، ج ۱: ۳۸۳-۳۸۴). متن کتیبه چنین است:

«امر بعمارة هذا/ المسجد المعرف/ وف بمشهد علی بن/ موسی الرضی علیهما/ السلم العبد المذنب/ الفقیرالی رحمة الله/ تعالی گرشاسپ بن علی بن فرامر[ز] بن/ علاء الدوله^{۱۰} تقبل الله منه فی شهر سنه اثنی عشره و خمسمائه/ عمل عبیدالله/ بن احمد مره و استعملها علی بن محمد جوانقوله (؟)» (قوچانی، ۱۳۸۳: ۱۱). (تصویر ۷)

این بنا از کهن‌ترین شواهد برای اثبات هجرت امام رضا^(ع) از این راه به شمار می‌آید.

۲. ۶. قدمگاه گرمسیر: پیش از رسیدن به یزد، شهر تفت در مسیر قرار دارد. تفت مسجدی شبستانی دارد موسوم به مسجد گرمسیر. اتاق کوچکی در ضلع جنوب غربی، کنار ورودی است که آن را قدمگاه علی بن موسی الرضا می-

نامند. چه بسا این اتاق (قدمگاه) هسته نخستین و منشأ بنای مسجد و بناهای دیگر مجموعه باشد.

یزد منزل بعدی است. در این شهر آثاری منتسب به امام رضا^(ع) وجود دارد. جغرافی‌نویسان سده‌های نخست این منزل را کته نامیده‌اند. در خبر است که امام رضا^(ع) در عزیمت به خراسان چند روزی در یزد اقامت کرد (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ج ۳، ۶۵۱). در این شهر آثاری برجا است که با نام علی بن موسی الرضا شناخته می‌شوند.

۲. ۷. مسجد فرط: مسجد فرط از این دسته آثار منتسب به امام رضا^(ع) است. این مسجد پتک یا پدک نیز نامیده می‌شد (افشار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۱۰؛ کاتب، ۱۳۵۷: ۵۶). تاریخ‌نامه‌های محلی یزد بنای اولیه این مسجد را از قرن دوم هجری می‌دانند که توسط احمد بن محمد زمجی بنا شده است (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۹ و ۴۱ و ۶۵۰ و ۶۵۱). بنا به گفته مؤلف جامع مفیدی مسجد مذکور به مرور رو به ویرانی نهاد تا این که در ۱۰۷۸ق به خواست مولانا محمدامین بزاز ولد شاهمیر نایینی تجدید بنا شد. (تصویر ۸) در ۱۲۵۴ق میرزا محمد صدر، شبستانی جدید در آنجا ساخت^{۱۱} (خادم‌زاده، ۱۳۸۳: ۲۳۵). یکی از حجرات ضلع شرقی مسجد به صومعه امام علی موسی الرضا موسوم است و شبیه قدمگاه گرمسیر تفت است. این صومعه در چوبی دولنگه‌ای دارد مزین به کتیبه‌ای با این عبارات: «وقف کرد بر صومعه متبرکه امام علی موسی الرضا میرک شربت‌دار فی تاریخ سنه ۹۳۷». (تصویر ۹) بالای این در، کتیبه‌ای چوبی به خط نسخ با عبارت «قدمگاه شاه خراسان» نصب شده است. (تصویر ۱۰) بر دیوار مجاور صحن، کتیبه‌ای سنگی به تاریخ ۱۰۸۲ق قرار دارد. مسجد فرط در این کتیبه «مسجد رضوی» خوانده شده است. (تصویر ۱۱)

در موزه آستان قدس رضوی سنگ محرابی (۴۴×۳۲ سانتی‌متر) از سده ششم هجری نگهداری می‌شود که موضوع کتیبه‌های آن هجرت امام رضا^(ع) است. از آنجا که

نام حجار آن با حجار محراب فرار شاه یکی بوده و از حیث طرح و صورت مانند محراب‌های سنگی سده ششم ناحیه یزد است، ایرج افشار آن را احتمالاً متعلق به مسجد فرط دانسته است (افشار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۱۷ و ۹۱۷-۹۲۰). متن کتیبه‌های محراب چنین است:

حاشیه اول: «بسم الله الرحمن الرحيم + دوازده امام»؛ حاشیه دوم: «بسم الله الرحمن الرحيم انما وليکم الله و رسوله و الذین آمنوا الذین یقیمون الصلوة و یوتون الزکوة و هم راکعون» (المائده ۵۵)؛ حاشیه سوم و دوره پیشانی: «امر بعمارۃ المشهد الرضوی علی بن موسی الرضا علیه السلام، المذنب الفقیر الی رحمۃ الله ابوالقاسم احمد بن علی بن احمد العلوی الحسینی تقبل الله منه»؛ پیشانی: «الله اکبر»؛ متن: «هذا مقام الرضا علیه السلام اقبل علی صلواتک و لا تکن من الغافلین، شعبان سنه سته عشر و خمس»؛ زیر: «مائه عمل عبدالله بن مره» (افشار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۹۱۷). (تصویر ۱۲)

۲. ۸. حمام فرط: حمام مولانا خضر که پس از ساخت مسجد در روبه‌روی آن به حمام فرط اشتهار یافته است. معروف است که امام رضا^(ع) در اینجا استحمام کرده و معجزه‌ای از ایشان سر زده است. داستان مذکور در کتب جدیدتر نیز ذکر شده است^{۱۲} (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ۳۹ و ۴۱).

۲. ۹. مسجد مالمیر: مسجد محله قدیمی مالمیر یا مال امیر اثر دیگری مرتبط با هجرت امام است. (تصویر ۱۳) در جامع مفیدی آمده که «سلطان [قطب‌الدین] مذکور در بیرون درب مال‌امیر قدمگاه حضرت امام الجن والانس علی موسی رضا علیه التحیه و الثناء را عمارت نمود» (همان، ج ۱: ۸۸).

در ادامه راه به سوی خراسان آثار دیگری وجود دارد

که بر عبور امام رضا^(ع) از این راه گواهی می‌دهد. از یزد تا طبس راهی است که به نام‌های «راه رباطات» و «راه بیابان» شهرت دارد. این راه هم کهن است و هم از راه‌های اصلی. بنا بر مفاد برخی از منابع، یزدگرد سوم در حین ورود سپاه اسلام از یزد کوچید و به راه طبس متوجه خراسان شد و لشکر اسلام به یزد آمد و از عقب یزدگرد به راه طبس روان شد (کاتب، ۱۳۵۷: ۵۲-۵۳). ناصر خسرو قبادیانی در مسیر بازگشت‌اش از اصفهان به طبس رفت. وی بخشی از همین راه را پیمود. شاه عباس صفوی از اصفهان از این راه به قصد زیارت بارگاه امام ثامن رفت و نادرشاه نیز لشکرش را از همین راه به اصفهان رساند (حکمت، ۱۳۷۹، ج ۱: ۱۰۹-۱۱۰).

سبب نامیده شدن این راه به رباطات وجود رباط‌ها و منازل متعدد بر سر این راه است. این راه، رباطات کهنی دارد که بر دیرینگی آن گواهی می‌دهند. علاوه بر آنکه ذکر آنها در کتب مسالک آمده، آثار و بقایای چندی از آنها هم اکنون برجاست. برای نمونه رباط کهنه انجیره و رباط چشمه شتران را می‌توان نام برد.

۲. ۱۰. مسجد خضر: ویرانه‌های مسجدی در جنب بقعه شیخ احمد فهادان است که نزد عامه مشهور است که علی بن موسی الرضا در آنجا نماز گزارده اند (افشار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۵۸). مسجد از استحداثات خواجه ضیاءالدین محمد وزیر به سال ۷۸۸ق است (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۲۶).

۲. ۱۱. آثار خرائق: پس از یزد منزل انجیره است که از راه امروز یزد به خراسان بر کنار است. منزل دیگر خرائق است. بیرون روستای خرائق کاروانسرای است. پشت این کاروانسرا و متصل به آن بنای کوچکی از خشت وجود دارد که به امام رضا^(ع) منسوب است. (تصویر ۱۴) این بنا زیارتگاه است و به «مشهدک» شهرت دارد و عمارت آن چندان کهن نیست. اما به استناد سنگ نوشته‌ای در اینجا - که در یادگارهای یزد خوانده شده^{۱۳} - بنیان این زیارتگاه

به پیش از قرن ششم هجری می‌رسد و از ۵۹۲ تا ۵۹۵ ق به علت خرابی، تجدید بنا شده است (افشار، ۱۳۷۴، ج ۱: ۱۷۷). متن کتیبه چنین است:

«بتاریخ سنه ست و تسعین و مائه علی بن موسی - الرضا اینجا رسیده است و درین مشهد فرود آمد و مقام کرد و به تاریخ اثنی و تسعین و خمسمائه مشهد خراب بوذ و از جهد (؟) بوبکر بن علی ابی نصر رحمه الله فرمودند و به دست ضعیف پرگناه یوسف بن علی بن محمد بنا واکرده شد. کتبه یوسف بن علی بن محمد فی شهر ربیع الاول سنه خمس و تسعین و خمس مائه» (همان: ۱۷۷). (تصویر ۱۵)

در بیرون قلعه خرائق بقعه کوچکی نوسازی هست. این بقعه پیش از این، بنای گلین کوچک گنبدداری بود که هیچ سنگ و کاشی و اثر قدیمی نداشت (همان: ۱۷۳). صفاءالسلطنه از این بقعه به عنوان «مزار یکی از خدام سریر ارتضا صلوات‌الله علیه در خارج قلعه» یاد کرده است (مشتاقی نایینی، ۱۳۸۲: ۴۸).

۲. ۱۲. آثار پشت‌بادام: بعد از خرائق و پس از چند منزل روستای پشت‌بادام واقع است. در این روستا دو آرامگاه به نام‌های ابراهیم و زید بن موسی بن جعفر وجود دارد. بنا به روایات افواهی و سفرنامه‌های دوره قاجار، اشخاص مدفون در این بقعه به قصد دیدن امام رضا^(ع) عازم خراسان شده و در این مکان دیده از جهان فرو بسته اند (همان: ۴۵). (تصویر ۱۶)

از اینجا تا طبس و سپس نیشابور - که در قرن سوم هجری شهر معظمی بود - راه درازی است، اما در این راه به آثار متقنی که به امام رضا^(ع) منتسب باشد بر نمی‌خوریم. ۲. ۱۳. قدمگاه نیشابور: امتداد همه مسیرهای مفروض به نیشابور می‌رسد و هیچ و سند و خبری نیست مبنی بر این که امام رضا^(ع) به این مکان نیامده باشد. قدمگاه آنجا مؤید

گذر امام از آنجا و ورود به نیشابور است. قدمگاه امام رضا^(ع) در بیرون شهر نیشابور در میان باغ بزرگی قرار دارد. شاه عباس صفوی در سال ۱۰۲۱ق دستور بنای قدمگاه نیشابور را هم‌زمان با توسعه صحن عتیق آستان رضوی صادر کرد. (مولوی، ۱۳۸۲: ۲۰۵). این قدمگاه بنایی کوشک‌مانند با گنبدی بلند است. این بنا با نقاشی‌هایی در داخل و کاشیکاری در بیرون مزین شده و جملگی از عصر صفوی است. سنگی که اثر کف پای بر آن نقش بسته در قدمگاه نصب شده است. ظاهراً زیارتگاه و باغ را بر بقایای مکانی کهن‌تر ساخته اند. (تصویر ۱۷)

۳. مروری بر راه و منازل آن

با توجه به این که مسیر واقعی هجرت امام رضا^(ع) تا آنجا که میسر و ممکن بود به استناد اخبار و روایات و آثار و امکان تاریخی شناخته شد. مختصات و منازل راه را بر اساس منابع تاریخی نزدیک به سده سوم هجری از اهواز تا نیشابور مرور می‌کنیم. هدف از این کار آن است که بگوئیم این راه در آن روزگار راه مهم و شناخته‌ای بوده است و سفر امام رضا^(ع) در این مسیر را امری محتمل و نزدیک به واقع می‌توان پنداشت.

روش ما در پیدا کردن مسیر کهن و منزلگاه‌ها و منضمات آن این بود که کتاب‌های جغرافیای تاریخی کهن چون مسالک و ممالک و صورۃ الارض و دیگر کتب را بررسی کردیم. این کتاب‌ها راه خراسان را منزل به منزل و مرحله به مرحله توصیف کرده اند. از سویی فاصله زمانی این کتاب‌ها با تاریخ هجرت امام رضا^(ع) دور نیست و می‌توان چنین تلقی کرد که مسیر امام تقریباً همان است که در این منابع گفته شده است.

اصطخری مورخ سده چهارم هجری در مسالک و ممالک راه بصره به اهواز را هفت مرحله ذکر کرده است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۹۴). راه اهواز به فارس را به سمت

ارجان به چند صورت گفته اند؛ از جمله این که پس از سوق‌الاهواز به ازم و سپس عین، وادی الملح (دره نمک)، خابران، دهلیزان، و ارجان می‌رسد (ابن رسته، ۱۳۷۰: ۲۲۱). از ارجان راهی به سوی شیراز می‌رود که یازده مرحله (یا منزل) داشته و ۶۱ فرسخ بوده است: راشتن، عقارب (هبر)، بیذک، خان حماد، درخیزد، خوبندان، نوبندجان، کرکان، خاراره، خلار، جویم، و در آخر شیراز (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۵۴). ادامه این مسیر، راهی است که به «راه خراسان» شهرت دارد و به ابرکوه (ابرقو) و دنباله آن می‌پیوندد. از شیراز تا ابرکوه پنج مرحله است با منزلگاه‌های شناخته‌شده. پس از شیراز، رزقان واقع شده، سپس راه با عبور از اصطخر، بیرقریه، کهمند، و دیه بید به ابرقو می‌پیوندد. ادامه راه از ابرکوه تا یزد چهار مرحله دیه‌شیر، جور، قلعه مجوس، و شهر کته در حومه یزد برشمرده شده است (همان: ۱۱۵).

راه یزد به طیس به نام‌های راه رباطات و راه بیابان شهرت دارد. از یزد تا طیس یازده مرحله و منزل با این ترتیب ذکر شده است: آبخیزه، خرائق، تل سیاه و سفید، ساغند، رباط پشت‌بادام، رباط محمد، ریگ، مهلب، رباط حوران، چشمه رادخره، و بشتاداران که بر یک سوی طیس است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۸۹-۱۹۰). از رباط تا بشتاداران در اطراف طیس شش منزل نام برده شده، که رباط محمد، ریگ، مهلب، رباط حوران، چشمه رادخره، و بشتاداران از آن جمله است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۴۷؛ اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۸۹-۱۹۰). ورود امام رضا^(ع) به طیس محل تردید است. زیرا راه از بیرون طیس می‌گذرد. از بشتاداران در حوالی طیس تا ترشیز پنج منزل شمرده شده که بن، زاذونه، ریکن، اسنیش، و ترشیز در حومه پشت نیشابور بوده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵، ۱۴۸). از ترشیز تا نیشابور پنج منزل است (همان: ۱۴۴-۱۴۵). از سرخس تا مقصد مرو شش منزل ذکر شده است (اصطخری، ۱۳۶۸، ۲۲۲).

در مجموع بر اساس آثار و اماکن تاریخی و بنا بر روایات و اخبار می‌توان گفت که مسیر امام رضا^(ع) از مدینه تا مرو چنین بوده است: مدینه، بصره، سوق‌الاهواز (اهواز)، ارجان (بهبهان فعلی)، ابرقو، دهشیر، توران‌پشت، فراشاه (اسلامیه کنونی)، تفت، یزد، خرائق، پشت‌بادام، نیشابور، و مرو.

نتیجه‌گیری

امام رضا^(ع) به سال ۲۰۰ق به جبر و تهدید مأمون برای پذیرش ولایت‌عهدی مدینه را به قصد مرو ترک کرد. از گفته مورخان و روایات و اخبار و ذکر نام شهرهایی که امام بدان‌ها وارد شده، مسیری برای هجرت آن جناب می‌توان فرض کرد. از سویی بعضی از اخبار و روایات حاکی از آن است که به سبب اوضاع سیاسی آن روزگار مأمون بر آن شد که امام رضا^(ع) را از نواحی جنوبی و مرکزی ایران به دارالخلافه‌اش فرا بخواند. از این رو اگر بخواهیم به این اخبار تاریخی و روایات مذهبی استناد کنیم در تعریف و تبیین مسیر واقعی هجرت در می‌مانیم. زیرا به اتکای این دسته از منابع به مسیر مشخص و واحدی نمی‌توان دست یافت. از این رو برای تصحیح خطاها و رفع ابهامات این متون می‌باید از مستندات دیگری یاری گرفت، به شرط آن که به وضوح مطلب بیانجامد و نه تشتت بیش‌تر.

یکی از اهداف تحقیق این بود که به آثار و اماکن تاریخی مرتبط با هجرت امام رضا^(ع) - که از منظر سندیت مورد اعتماد اند - به دیده حل المسائل نگریسته شود و نقش آنها در مطالعات تاریخ معماری نشان داده شود. در ایران آثار و بناهایی هست که به هجرت امام رضا^(ع) پیوند خورده است. این آثار بیش‌تر مسجد، قدمگاه، مزار، مشهد، و کتیبه است. در کتیبه‌های باقی‌مانده (اعم از سنگ و کاشی) به صراحت به سفر امام رضا^(ع) اشاره شده است. درباره آثار و اماکن مورد نظر چند نکته گفتنی است: نخست آنکه این

آثار نشان می‌دهد که آن جناب از صفحات جنوبی و مرکزی ایران به مرو رفته است. دیگر آن که علاوه بر مسجد ارجان و قدمگاه نیشابور این آثار اغلب بر سر راه خراسان و در خاک یزد قرار گرفته و قدمت کهن‌ترین این آثار به قرن ششم هجری بازمی‌گردد.

پی‌نوشت‌ها:

۱- تاریخ مرگ مسعودی سال ۲۸۴ق و نزدیک به شهادت امام رضا است.

۲- شهرهای مهم شیعی آن روزگار که ساکنان‌شان ارادتمندان ائمه اطهار بودند از این قرار اند: کوفه، قم، کاشان (قاشان)، ری، ورامین، آوه، و سبزوار. درباره شهرهای شیعه‌نشین نک: قزوینی رازی، *التقصیر*، برای نمونه ص ۵۸۶ و ۵۸۷.

۳- «و مردم سردسیر - شیراز و اصطخر و پسا - مذهب سنت و جماعت دارند بر مذهب اهل بغداد، و فتوی به مذهب اهل حدیث کنند. و در پارس گبرکان و ترسان و جهودان باشند، و غلبه گبرکان دارند. و جهودان اندکی باشند، و کتاب‌های گبرکان و آتشکده‌ها و آداب گبرکی هنوز در میان پارسیان هست. و به هیچ ولایت اسلام چندان گبر نباشد کی در ولایت پارس - کی دارالملک ایشان بودست». (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۲۱)

۴- این ماجرا که به طور متواتر نقل شد از این قرار است که ابن بابویه در عیون به سند معتبر از ابوالحسن صانع نقل کرده است که وی از عم خود روایت می‌کند که او گفت: در اهواز من در خدمت حضرت رضا بودم و در باب کشتن رجاء بن ابی ضحاک که مأمور حرکت دادن آقا علی بن موسی بود با آن سرور مشورت می‌کردم، آن بزرگوار مرا از قتل نهی فرمود و گفت: آیا می‌خواهی بکشی نفس مؤمنی را به عوض نفس کافری؟ پس آن جناب به مردم اهواز فرمود قدری نی‌شکر برای من طلب نمایید. بعضی که عارف به حق امام نبودند گفتند اعرابی است نمی‌داند نی‌شکر در تابستان یافت نمی‌شود [...] بالاخره جمعی آمدند حضور مبارک آقا علی‌الرضا عرض کردند قدری نی‌شکر نزد ما

موجود است که آن را برای بذر ذخیره نموده ایم (هروی ۱۳۲۶، ص ۷۶).

۵- محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در *مرآت البلدان* در خصوص مسجد جامع شوشتر به *تحفه العالم* استناد کرده و نماز خواندن امام رضا^(ع) در این مسجد را گفته‌ای بی‌پایه دانسته است: «ذکر مساجد و بقاع و مزارات متبرکه شوشتر - صاحب *تحفه العالم* تفصیلی در باب مساجد و بقاع و مزارات شوشتر نگاشته و ما همان نگارش وی را پیروی می‌نماییم، چه اطلاع او در این باب کامل و اقوال او سند می‌تواند بود. وی گفته است: قدیمی‌ترین مساجد شوشتر، مسجد جامع است و عوام را اعتقاد این است که حضرت علی بن موسی‌الرضا - سلام الله علیه - در آن مسجد نماز گزارده است. ولی این حرف را اصلی نیست. زیرا که بنای این مسجد بعد از وفات آن حضرت بوده است. ولی ممکن است که در سفری که آن بزرگوار متوجه خراسان بودند، در این محل که در آن وقت صحرا بوده نماز گزارده و بعدها به این شرافت این مسجد را آنجا بنا کرده باشند» (اعتمادالسلطنه، *مرآت البلدان*، ج ۱: ۷۰۰-۷۰۱).

۶- هنگامی که امام رضا^(ع) از اهواز خارج شد عده‌ای بر ایشان توقف کردند و گمان برند که امام موسی کاظم^(ع) زنده است. ایشان فرمود که آن حضرت طعم مرگ را چشیده چنان که علی بن ابی‌طالب چشید (عرفان‌منش ۱۳۸۷: ۵۱)

۷- امام رضا^(ع) بنا به خواهش اهل علم نیشابور اشاره به حدیثی کردند که از پدرشان شنیده بودند که به ترتیب از پدران‌شان تا پیامبر^(ع) نقل شده بود که فرموده بودند، شنیدم از جبرئیل که گفت خداوند فرمود: منم خدایی که نیست جز من خدایی، پس مرا عبادت کنید. هر کس لا اله الا الله بگوید داخل شده است در قلعه من و هر کس داخل شود در قلعه من ایمن است از عذاب من.

۸. freer gallery

۹. اصل این سنگ‌نوشته اکنون در میراث فرهنگی استان یزد نگهداری می‌شود.

۱۰ - فرامرز بن علاءالدوله امیرعلی آخرین امیر کاکویه پس از ۵۱۳ هجری به امارت یزد رسید و در نبرد سلطان سنجر با

فراختایان در ۵۳۶ هجری کشته شد و چون پسری نداشت، سنجر یزد را به دختران او داد. (سجادی، ۱۳۶۸: ۱۱۴. به نقل از جعفری، ۳۸؛ کاتب، ۶۵-۶۶؛ مستوفی، ج ۱: ۸۲-۸۳) فرامرز علاءالدوله در حکمت و فلسفه یونان دست داشت و دانشمندان او را ستوده اند. وی در یزد آثار و عمارات فراوانی پدید آورد که از جمله آن برپایی مشاهد و قدمگاه-های علی بن موسی‌الرضا در فراشاه در ۵۱۲ هجری بوده است (همان ۱۱۴).

۱۱- به نقل از عبدالوهاب طراز، کتابچه *موقوفات یزد*، ص ۲۱-۲۲.

۱۲- داستان از این قرار است که در آن زمان یزد شحنه‌ای داشت به نام سلطان قطب‌الدین یزدی که مبروص شده بود و برای حمام کردن آن را قرق می‌کرد تا کس او را نبیند. حضرت رضا^(ع) در حمام فرط رفته و آب گرم بر بدن او ریخته و مرض برص او شفا می‌یابد. وی به دنبال امام رفته توبه می‌کند و خواستار مفارقت روح از بدن خویش می‌شود و دعای او درجه قبول می‌یابد (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ۴۱-۳۹).

۱۳- این سنگ مفقود شده است اما تصویر آن در یادگارهای یزد ثبت شده است.

منابع

- ابن حوقل، محمد بن حوقل. (۱۳۴۵)، *صورة الارض*. ترجمه جعفر شعار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۸۰)، *الاعلاق النفیسه*. ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو. امیرکبیر، تهران.
- ابن واضح یعقوبی، (۱۳۵۶)، احمد بن ابی یعقوب. *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- احتشام کاویانیان، (۱۳۵۴)، محمد. *شمس‌الشموس یا انیس النفوس*. اداره کل فرهنگ و هنر خراسان، مشهد.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۶۸)، *مسالك و ممالک*. به اهتمام ایرج افشار. انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۲)، *مطلع الشمس*. با مقدمه و فهرس و اهتمام تیمور برهان لیمودهی. فرهنگسرا، تهران.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۱)، *مرآت البلدان ناصری*. به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. دانشگاه تهران، تهران.
- افشار، ایرج. (۱۳۷۴) *یادگارهای یزد*. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- بیهقی، محمد بن حسین. (۱۳۱۳)، *تاریخ بیهقی*. تصحیح علی اکبر فیاض. به اهتمام محمدجعفر یاقعی. دانشگاه فردوسی، مشهد.
- جعفری، جعفر بن محمد بن حسن. (۱۳۴۳)، *تاریخ یزد*. به کوشش ایرج افشار. بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- حاکم نیشابوری، ابو عبدالله. (۱۳۷۵) *تاریخ نیشابور*. ترجمه محمد بن حسین خلیفه نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمد رضا شفیعی کدکنی. نشر آگه، تهران.
- حکمت، علی اصغر. (۱۳۷۹)، *ره آورد حکمت*، شرح مسافرت‌ها و سفرنامه‌های حکمت شیرازی. به کوشش محمد دبیرسیاقی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- خادم‌زاده، محمدحسن. (۱۳۸۳)، *مساجد تاریخی شهر یزد*. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، تهران.
- خراسانی شهیر هروی، محمدحسن بن محمد. ۱۳۲۶، *الحدیقه الرضویه*. شرکت چاپخانه خراسان، مشهد.
- سجادی، صادق و سیدعلی آل داوود. (۱۳۶۸)، «آل کاکویه». در: موسوی بجنوردی، کاظم (و.). *دایره المعارف بزرگ اسلامی*. مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران.
- شکوهی، مهرداد. (۱۳۷۰)، «تبدیل دو آتشکده به مسجد در ابرقو و عقدا». ترجمه ناصر نوروززاده چگینی. در: *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، ش ۱۰ (بهار و تابستان)، ص ۵۲-۶۸.
- شوشتری، میرعبدالطیف (۱۳۶۳): *تحفه العالم و ذیل التحفه*، به اهتمام صمد موحد، طهوری، تهران.
- شیخ صدوق. *بی تا، عیون أخبار الرضا(ع)*. ترجمه شیخ محمدتقی آقا نجفی اصفهانی. ج ۲. انتشارات علمیه اسلامی، تهران.
- تهران.
- صابر مقدم، (۱۳۸۳)، فرامرز. *تجلی امام رضا در میراث فرهنگی*. سازمان میراث فرهنگی، [تهران/ مشهد].
- عرفان منش، (۱۳۸۷)، جلیل. *جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا(ع)*. بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۸۳)، *بررسی کتیبه‌های بناهای یزد*. پژوهشگاه میراث فرهنگی، تهران.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۷۵)، «کتیبه کوفی محراب قدمگاه امام رضا (فرشای یزد)». در *وقف میراث جاویدان*، ش ۱۳ (بهار)، ص ۸۲-۸۳.
- کاتب، احمد بن عیسی بن علی. (۱۳۵۷)، *تاریخ جدید یزد*. به کوشش ایرج افشار. انتشارات امیرکبیر، تهران.
- گایه، هانیس. (۱۳۵۹)، *ارجان و کهکلیویه*. ترجمه سعید فرهودی. تحشیه و تصحیح احمد اقتداری. سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.
- مستوفی بافقی، (۱۳۸۵)، محمد مفید. *جامع مفیدی*. به کوشش ایرج افشار. نشر اساطیر، تهران.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۱)، *التنبیه و الاشراف*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. علمی و فرهنگی، تهران.
- مشتاقی نائینی، علی بن محمد. (۱۳۸۲)، *سفرنامه صفاء السلطنه نائینی (تحفه الفقراء)*. به اهتمام محمد گلبن. انتشارات اطلاعات، تهران.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد. (۱۳۸۵)، *احسن التقاسیم فی معرفت الاقالیم*. ترجمه علی نقی منزوی. کومش، تهران.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۸۲)، *آثار باستانی خراسان*. ج ۱. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.

تصویر ۲. بخشی از کتیبه کاشی معرق مسجد بیرون ابرکوه که نام امام معصوم علی بن موسی الرضا در آن ذکر شده است (منبع: نگارندگان).

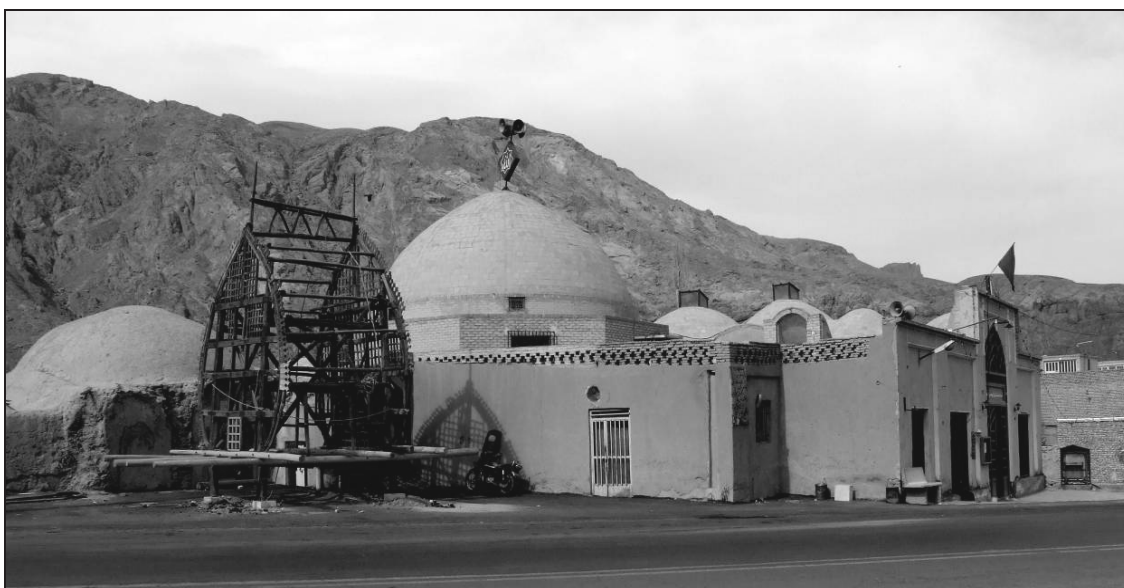
تصویر ۱. مسجد بیرون ابرکوه از چشم‌انداز ورودی (منبع: نگارندگان).

تصویر ۴. بخش پایینی سنگ‌نوشته مسجد توران‌پشت که نام علی موسی الرضا در آن نوشته شده است (منبع: قوچانی).

تصویر ۳. سنگ‌نوشته مسجد توران‌پشت به تاریخ ۵۴۹ق که در فریز گالری واشنگتن نگهداری می‌شود (منبع: قوچانی).

تصویر ۵. چشم انداز مجموعه قدمگاه فراراه (منبع: نگارندگان).

تصویر ۷. سنگ‌نوشته قدمگاه فراراه به تاریخ ۵۱۲ق که در میراث فرهنگی یزد نگهداری می‌شود (منبع: قوچانی).

تصویر ۶. داخل گنبدخانه فراراه: کتیبه‌های پای گنبد و بالای محراب (منبع: نگارندگان).

تصویر ۱۰. کتیبه چوبی «قدمگاه شاه خراسان» منصوب بر دیوار صومعه امام رضا، مسجد فرط یزد (منبع: نگارندگان).

تصویر ۸. کتیبه چوبی ۹۳۷ق صومعه امام علی موسی الرضا، مسجد فرط یزد (منبع: نگارندگان).

تصویر ۱۱. کتیبه سنگی وقف‌نامه به تاریخ ۱۰۸۶ق منصوب بر دیوار مسجد فرط یزد (منبع: نگارندگان).

تصویر ۹. جبهه شمالی مسجد فرط یزد (منبع: نگارندگان).

تصویر ۱۵. سنگ‌نوشته مشهدک خراتق به تاریخ ۵۹۵ق و بانی تعمیر بنا (منبع: صابری مقدم).

تصویر ۱۲. سنگ مقام حضرت رضا به تاریخ ۵۱۶ق که اکنون در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود (منبع: موزه آستان قدس رضوی).

تصویر ۱۶. امامزاده رباط پشت‌بادام (منبع: نگارندگان).

تصویر ۱۳: شبستان مسجد المیر یزد. (منبع: نگارندگان)

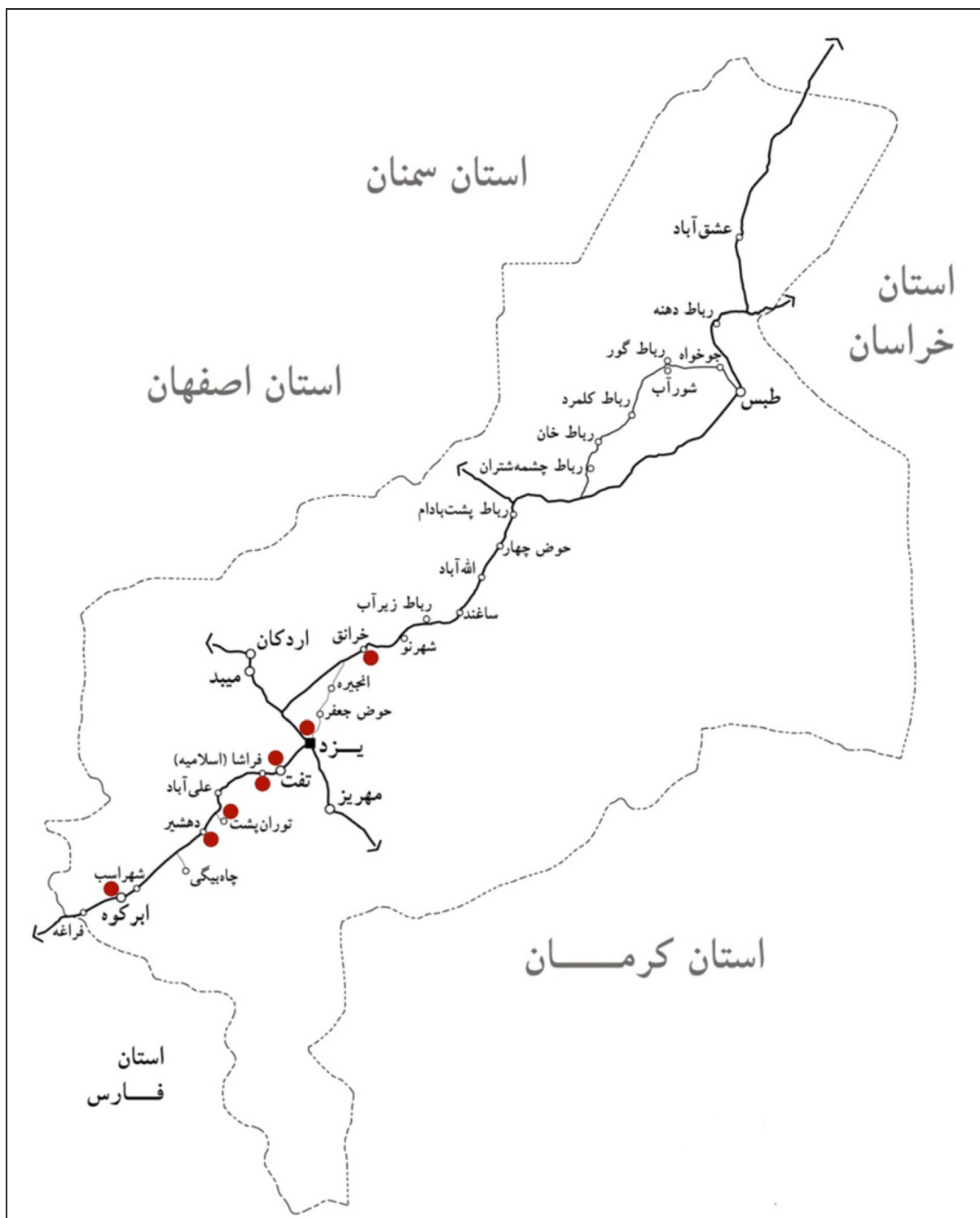

تصویر ۱۷. قدمگاه علی بن موسی الرضا در بیرون نیشابور (منبع: پرونده ثبت آثار ملی).

تصویر ۱۴. بنای مشهدک خراتق پس از بازسازی (منبع: نگارندگان).

نقشه ۲. مسیر حرکت امام رضا از ابرکوه تا طبس با معین کردن منزل گاه‌ها و آثار منتسب به امام رضا. از مجموع طول مسیر، بیشترین آثار در همین محدوده برجای مانده است. (مأخذ: نگارنده)